

*Біличенко О. Л.,**доктор наук із соціальних комунікацій,
професор кафедри української мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету*

ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ПОВІСТІ «СЛОВО О СМЕРТИ И РЫЦАРЕ ДОБРОМ И СЛАВНОМ» У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВАСИЛЯ ЗБОРОВЦЯ

Анотація. У статті зроблено спробу висвітлити деякі аспекти мови пам'ятки давньоукраїнської літератури та привертнути увагу до наукового доробку відомого мовознавця. На думку авторки статті, мова повісті «Слова» надзвичайно цікава, її дослідження, започатковане В. Зборовцем, мало б продовжитися в ширшому обсягові не лише самої цієї повісті, а й усього збірника як української пам'ятки певного часу й місця.

Ключові слова: мова літературного твору, давня література.

Постановка проблеми. Відродження української культури на початку ХХ ст. збудило національну самосвідомість народу. Не із русифікованих міст, а переважно з українських сіл прийшла нова генерація талантів, яка зі скарбниці рідної мови здобувала культурні цінності світового значення.

Внесок філологів у вітчизняну науку є загально визнаним. Уже на початку Відродження виходять друком праці з історії української мови. Свій внесок у вивчення української літературної мови зробив і В. Зборовець. На межі 20–30-х рр. ХХ ст. він розпочав фундаментальне наукове дослідження сучасної лексики, виступив як мисливець за новоутвореннями радянської доби.

Селянство кінця ХІХ – початку ХХ ст. дало нам О. Вишню, В. Винниченка, П. Тичину, Г. Косинку, О. Олеса, В. Підмогильного, Ю. Яновського та багатьох інших. До селянської генерації належав і Василь Степанович Зборовець (1889–1944) – відомий свого часу мовознавець, фахівець з історії мови західних і південних слов'ян.

В. Зборовець жив і працював у надзвичайно складну добу, коли тенденції відродження української культури, героїчна діяльність «Просвіти» вступили в суперечність із політикою інтернаціоналізації з боку тоталітарної системи. У цих умовах саме мовознавці, збирачі й дослідники рідного слова, просвітяни відразу підлягали обвинуваченню в націоналізмі. Шкільні вчителі, вузівські викладачі української мови й літератури стали жертвами політичних репресій.

Трагічно склалася й доля тих українських інтелігентів, які вижили, але не мали можливості реалізувати свій науковий потенціал. В. Зборовець не був потрібний сталінській системі, не мав запиту за життя, а його фахові знання та розум ученого не знайшли повноцінного використання надалі.

У 1933 р. він пережив арешт, допити, ув'язнення в умовах суворої ізоляції, виправно-трудоий табір НКВС. Науковця обвинуватили в тому, що він як офіцер служив у військах П. Скоропадського і С. Петлюри, а потім вступив до УВО (контрреволюційну Українську військову організацію), спрямовану на збройну боротьбу за відокремлення України від Росії. Йому

приписали також намір завдати шкоди в галузі науки. Це були ст. ст. 54-11 і 54-13 Карного кодексу УРСР.

Його ім'я викреслили з історії, забули. В. Зборовець, як педагог і просвітянин, разом із колегами боровся за те, щоб надати українській мові статус державної, приєднався до руху народного учительства під гаслом «Рідна мова в рідній школі». На життя й наукову діяльність В. Зборовця лягло тавро українського націоналіста. Наукові розвідки вченого й досі не зібрані та не вивчені. Його доля, педагогічна праця й дослідження в галузі української літературної мови заслуговують на увагу сучасних фахівців.

Досі ім'я українського філолога та його наукова спадщина перебувають поза увагою дослідників, що й визначає актуальність дослідження.

Оприлюднено лише кілька статей про творчість В. Зборовця і дві роботи про «Слово о Смерти и Рыцаре добром и славном». Перша робота – це «Къ литературной истории русской былевой поэзии» І. Жданова [2]; друга – «Преніє живота и смерти» и новий украинский его список» Н. Гудзія [1]. Мова повісті «Слова» надзвичайно цікава, а її дослідження, започатковане В. Зборовцем, мало б продовжитися в ширшому її обсягові не лише самої цієї повісті, а й збірника як української пам'ятки певного часу й місця.

Метою статті є спроба визначити місце твору в науковому доробку мовознавця.

Виклад основного матеріалу дослідження. В історію української культури ХХ ст. увійшло як доба мовознавців. Внесок філологів у вітчизняну науку є загально визнаним. Уже на початку Відродження виходять друком праці «Курс українського язика» (Київ, 1918), «Чистота і правильність української мови» (Львів, 1925) І. Огієнка, «Нарис історії української мови» (Київ, 1925) професора П. Бузука, «Нарис історії українського язика» (Київ, 1927) професора Є. Тимченка. Свій внесок у вивчення української літературної мови зробив і В. Зборовець. На межі 20–30-х рр. минулого століття він розпочав фундаментальне наукове дослідження сучасної лексики.

Час життя Василя Зборовця припав на добу «Просвіти», культурного Відродження й українізації. Саме тоді його ім'я як співавтора підручника «Загальний курс української мови» з'явилося на небосхилі національної освіти.

Уся боротьба зосередилася навколо мовного питання. Рідна мова впливала на формування національної свідомості українців і стала визначальним фактором ідентичності українського народу. Українська мова зусиллями класиків (Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький) і письменників ХХ ст. (П. Тичина, М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Рильський, П. Панч, Ю. Яновський, А. Головка, В. Підмо-

гильний, Г. Косинка, В. Свідзинський, Є. Плужник, Д. Фальківський, М. Куліш та багато інших) виконувала націєтворчу місію. Радянська влада вбачала в цьому загрозу можливого відокремлення українського народу, який обрав самостійний шлях розвитку.

Тенденції відродження української культури, героїчна діяльність «Просвіти» вступили в суперечність із політикою інтернаціоналізації з боку тоталітарної системи. У цих умовах саме мовознавці відразу підлягали обвинуваченню в націоналізмі, саме вони стали жертвами політичних репресій.

У радянській країні склалися колізія духовної свободи й несвободи особистості, протистояння людини й фатуму, який обожнювався з ходом історичного процесу, що здійснював духовно-етичну уніфікацію інтелігента, знецінював його життя.

Василь Зборовець – жертва глобальних суперечностей буття першої половини ХХ ст. Його життя – частка трагічної історичної долі української інтелігенції, її цілеспрямованого соціального, духовного та фізичного винищення в тоталітарному суспільстві. Доля вченого склалася як протистояння людини й епохи, як одвічна філософська колізія протиставлення людського «Я» та зовнішнього світу, як колізія свободи й залежності людської істоти від держави та історичного процесу. Це була особистість із великою внутрішньою перспективою, розвиток якої здійснювався зсередини. У самому собі він був вільним від насильства й тиранії держави, суспільства.

Внесок Василя Зборовця в науку полягає в тому, що в «Нарисах з сучасної лексики української літературної мови» він дослідив мовну та соціальну реальність тих суспільних груп, які диктатура більшовиків висунула на перший план. Учений довів, що мова радянських людей виявилася далекою від метафор і символів – це була мова факту, у якій панували совєтизми. Новоутворення політизували культуру й духовно тягнули народ униз. Цей висновок дослідника не можна було оприлюднити за його життя й у наступні роки.

Василь Зборовець попереджав про небезпеку перетворення живої літературної мови в бездушно-бюрократичну комбінацію слів, далеку від народної мови, що була найкращим природним регулятором процесу словотворення. Чисту мову класиків замінювала канцелярська мова, яка вбивала все живе. В українську літературну мову втручалися слова-каліки, слова-потвори, народжені примітивною відомчою уявою, що загрожувала загальним збідненню лексики.

На початку 20-х рр. ХХ ст. визначним науковим центром Західної України був Кам'янець-Подільський. Інститут народної освіти (далі – ІНО) зібрав чимало відомих науковців того часу: І. Огієнко (історія української мови), Софія Русова (педагогіка), М. Драй-Хмара (західнослов'янські мови), Л. Білецький (історія старої української літератури), Ю. Філь (українська література), В. Герасименко (українська філологія), В. Січинський (мистецтвознавство), професори Пеленський, Табінський, Гаєвський, Васильківський, Дорошенко, В. Претр, Ю. Січинський.

У стінах ІНО В. Зборовець навчався майже водночас із Валер'яном Поліщуком, Іваном Дніпровським, Володимиром Свідзинським, Олегом Свідзинським, Антоном Шумлянським, Володимиром Герасименком, слухав лекції професора М. Драй-Хмари.

Василь Зборовець став свідком трагічної події – винищення «Просвіти» в Західній Україні. Заснована у Львові наприкінці 60-х рр. ХІХ ст., вона охопила своїми філіями повіти й села

не тільки Західної, а й Східної України. Місцеві «Просвіти» мали читальні, бібліотеки, видавали рідною мовою популярну літературу й навіть шкільні підручники з метою поширення освіти серед селян. У 90-ті рр. ХІХ ст. і на початку ХХ ст. «Просвіта» відіграла помітну роль у пропаганді національної ідеї та підготовці визвольної боротьби українського народу. У суспільно-політичному плані це був громадський рух сільських учителів, котрі намагалися через освіту сприяти культурному піднесенню і пробудженню свідомості простих людей. Таким був народний учитель Борис Грінченко – просвітянин, етнограф, письменник, який боровся проти цензурного гніту українського слова, став відомим громадським діячем і журналістом.

Після 1917 р. в період національно-визвольного руху «Просвіти» стають осередками ідейного впливу на широкі народні маси, трибуною агітації та пропаганди. Василь Зборовець як шкільний учитель брав участь у роботі просвітян ще з 1911 р. Він був членом і Подільської «Просвіти» разом із братами Герасименками, Годзинським, Кульчицьким, Нестеровським, Філем, Шумлянським та іншими. Кам'янець-Подільським українським товариством шкільної освіти тоді керувала Софія Федорівна Русова, котра залучила студента В. Зборовця до громадської роботи.

На очах у Василя Зборовця «Просвіта» скерувала національний поступ українців у бік, прямо протилежний політиці радянської влади, співіснувати з комуністами просвітяни не могли. Почалася ліквідація «Просвіт» як національних об'єднань.

Повість під назвою «Слово о Смерти и Рыцаре добром и Славном» відома в багатьох списках, зокрема в рукописному збірнику, який знайдено в 1922 р. в архіві колишньої Кам'янець-Подільської духовної семінарії в купі з різними стародруками й давнішими українськими рукописами. В. Зборовець був одним із перших дослідників давнього рукопису. Змістом своїм він належав до творів дидактичного характеру, які нагадували людям того часу про кінець їхнього життя. У ньому звучала народна мова із домішками елементів церковнослов'янської й польської мови, що є спільною рисою українських пам'яток тієї доби. В. Зборовець читав не переклад, а давній текст повісті, у якому наче відбилася історія української мови. На жаль, у сучасному перекладі втрачаються всі мовні нюанси і стильова самотність тексту ХVІІ ст.

Матеріали дослідником було зібрано в Кам'янці-Подільському, а статтю автор підготував у Харкові, можливо в 1928 р. Оригінал її тоді мала бібліотека Кам'янець-Подільського ІНО. Там залишилась і рецензія професора М. Драй-Хмари.

Дослідження пам'ятки літератури надали можливість віднайти в цьому давньому тексті конкретні літературні явища інших творів, більш ранніх, через цитування, алюзії, ремінісценції, відчутне наслідування чужих стильових властивостей і норм (окремих письменників, літературних шкіл давньої доби і ближчого ХІХ ст.). Так, сам В. Зборовець указує на праці проповідника Антонія Радивиловського, посилаючись на М. Марковського, на його розвідку про мову пам'ятки, на «Лексикон» Памва Беринди, «Ключ Разуменія» І. Галятовського в дослідженнях І. Огієнка, «Граматику» М. Смотрицького й праці Павла Житецького. З метою визначення пам'ятки як життійної літератури В. Зборовець посилається на Жданова та Гудзія [2; 1].

В. Зборовець, дослідивши тексти згаданих авторів, доходить висновку, що образи життя і смерті здаються реальнішими

й наочнішими. Пізніші тексти цієї повісті – це лише інтерпретації. Кожен переписувач уносив до повісті свої елементи. Тому її дослідник читав не в оригіналі, а переписаною, можливо, учетверте.

Науковець доходить висновку, що твір належить до книжкової літератури. Житійна література групується за характером героїв: во славу церкви і творців монастирів; ієрархів руської церкви – митрополитів: Олексія, Іони, Петра, Пилипа, житія князів Олександра Невського, Бориса і Гліба, Всеволода-Гаврила Псковського, Дмитра Донського, Михайла Олександровича Тверського, Михайла Всеволодовича Чернігівського, князя Феодора, княгині Ольги.

Отже, можна констатувати, що В. Зборовець натрапив не на «житія святих», а на повість, що має легендарно-казкові, міфологічні мотиви (образ рицаря) з елементами місцевих переказів того часу, зокрема XVII ст. і пізніше доопрацьованих переписувачами в наступному столітті. Чудеса, основані на місцевих легендах, життєвий шлях людей-страстотерпців, пов'язувалися тоді з подвигами. Але за літературним характером повість – це яскраво виражений сюжетно-оповідальний твір. Щодо лінгвістичного дослідження тексту, його орфографічних і морфологічних особливостей дослідник доводить, що мова повісті вказує на те, що вона написана в Україні і є пам'яткою української культури XVII ст. Своїм дослідженням відомий філолог збагатив давню українську літературу, яка належить до особливого типу літератур – середньовічного. Праця Василя Зборовця переконливо доводить, що література, постійно розвиваючись, змінювалася, виробляла свою жанрову систему, зумовлену характером середньовічного мислення як авторів, так і реципієнтів, а також підкреслювала її нерозривний зв'язок із релігією, філософією, історією, фольклором, великою залежністю стилю твору від жанру.

Деякі палеографічні ознаки вказують на час написання цієї пам'ятки та її походження. Передусім це півуставне письмо, що наближається до скоропису, а потім касина літер і латино-німецький нахил цього письма вказують на південноукраїнське походження пам'ятки. Сукупністю мовних явищ – фонетичних, морфологічних, лексичних і синтаксичних, за своїм правописом твір належав до другої половини XVII або початку XVIII ст. Велика кількість лексичних та синтаксичних полонізмів і майже повна відсутність московізмів (росіянізмів) підтверджують час написання пам'ятки, створеної ще до входження елементів російської мови в українську літературну мову, коли вона стає слов'яноукраїноросійською, як у Г. Сковороди.

Як літературний твір, повість «Слово» свого часу була дуже популярна не лише в Україні, а й у Росії. Із дванадцятьох великоруських списків і шести українських найдавніший великоруський, так званий Софійський список XVII ст. під назвою «Пръєніє Живота со Смертью», що його знайдено на півночі, у Новгороді [2]. Кожний із пізніших списків має свою назву, як-от: «Двоєсловіє Живота и Смерти», «Сказаніє о едином рицарі славном, который надъявся на силу свою пробаловаль щастя своего воювати из каждым, а наостанок из смертию», «Приповъсть о нькотором рыцари, который... слово о смерти, яко пріде к члвеку (XVIII ст.) та інші кожного разу трохи відмінні назви.

Із різних списків цієї повісті видно, що за кілька століть повість зазнала чимало всяких змін не лише щодо своєї назви, а й щодо свого тексту, своєї мови й змісту. Змістом своїм вона належала до творів дидактичного характеру, що має на меті

нагадати людині того часу про кінець її життя. Окремі місця в повісті вказують на особу переписувача. Це була особа, котра належала до церковного кліру або для якої інтереси церкви були дуже близькі.

В українських текстах повість мала не діалогічну форму, а оповідальну. Образи життя і смерті здаються реальнішими й наочнішими. Поруч із «рицарем» виступає нова фігура, хлопець, що супроводить скрізь цього «рицареві». Загалом мова повісті «Слово» у своїй основі мала характер народно-української говіркової мови із домішкою елементів церковнослов'янської й польської мов. В. Зборовець написав розвідку «Мова повісті «Слово о Смерти и Рыцаре добром и славном», у якій довів, що своєю графікою цей твір наближається до таких пам'яток, як словник П. Беринди та проповіді А. Радивиловського. Учений помітив цікаві відхилення від старого стилю, коли переписувач нехтував канонами книжкової мови, регламентованої ще граматику М. Смотрицького 1619 р., яка була катехізисом літературної мови в Україні на той час.

В. Зборовець уклав словник української мови XVII ст., виокремлюючи слова: господариня, мітла, трафити, риштунок, ужиткове, улякнути, хащ, шпетная, шувар. На основі вивчення графічних, фонетичних, морфологічних, лексичних і синтаксичних мовних явищ, що їх було подано дослідником побіжно й у зіставленні з такими самими основними явищами інших пам'яток, науковець доходить висновку, що мова пам'ятки великою мірою подібна до мови відомих уже пам'яток XVII–XVIII ст.

Окремі елементи в мові, як, наприклад, велика кількість лексичних і синтаксичних полонізмів і майже повна відсутність московізмів, дають змогу точніше встановити час для пам'ятки – зарахувати її до кінця XVII – першої половини XVIII ст., оскільки із середини XVIII ст. розпочалося систематичне обмосковлення українських верств суспільства, і з того часу в українську літературну мову стали входити елементи російської мови; літературна українська мова тоді стає слов'яноукраїнськоросійською, як у Г. Сковороди, представника того часу.

Крім палеографічних і деяких суто графічних ознак традиційного письма цієї доби (XVII–XVIII ст.), пам'ятка має насамперед низку характерних фонетичних явищ загальноукраїнського значення, зокрема наявність повноголосу; змішування у, в – все, оуе; відпадання початкових голосних; отвердіння губних; отвердіння шиплячих. Ще варто відзначити фонетичні явища, що вказують на місцеве значення пам'ятки, на її південно-західне походження, наприклад, диспалаталізація звука р – рыцир, царамі, цесара, розпоражу; звук ц замість ч: да ци не слыхала.

Василь Зборовець уперше порівняв різні списки повісті, приділивши головну увагу українським варіантам, що мали оповідальну форму й рельєфні образи Життя і Смерті. Із шести редакцій учений уважав найцікавішими два списки, які відбили особливості української літературної мови всієї доби. Подібні властивості існують і сьогодні в південно-західних українських говірках – гуцульських і Покуття.

Виявилося, що цей географічно й історично ізольований від цивілізації край у живій мові гуцулів зберіг форми, що зустрічаються в пам'ятках XI–XII ст. У західних діалектах ці форми залишилися законсервованими. У мові повісті Василь Зборовець знайшов навіть таке цікаве явище, як приставка г перед голосними (та'іа гі тих побрала), відоме ще з давніх часів.

Учений сподівався на те, що його розвідка стане початком глибокого дослідження мови не лише повісті «Слово о Смерті...», а й усього апокрифічного збірника.

Висновки. В. Зборовець жив і працював у надзвичайно складну добу, коли тенденції відродження української культури, героїчна діяльність «Просвіти» вступили в суперечність із політикою інтернаціоналізації з боку тоталітарної системи. У цих умовах саме мовознавці, збирачі й дослідники рідного слова, просвітяни відразу підлягали обвинуваченню в націоналізмі. В. Зборовець не був потрібний сталінській системі, а його фахові знання не знайшли повноцінного використання. Василеві Зборовцю довелося працювати в роки глобального наступу інтернаціонального на всі національні культури Радянського Союзу, унаслідок чого письменники, викладачі національних мов опинилися на узбіччі історичного процесу, яким опанувала русифікація.

Сподіваємося, що доробок відомого ученого 20–30-х рр. ХХ ст. приверне увагу науковців, а дослідження його внеску у вивчення української літературної мови буде становити перспективу наших подальших досліджень.

Література:

1. Гудзий Н. Преніе живота / Н. Гудзий // Русский филологический вестник. – 1910. – № 3–4. – С. 29.
2. Жданов И. К литературной истории русской былинной поэзии / И. Жданов. – К., 1881. – С. 3.
3. Зборовець І.В. Закоханій в рідну мову / І.В. Зборовець // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Х. : ХДАДМ, 2009. – Вип. 17. – С. 47–56.

4. Мацько В. Інтертекстуальне прочитання філологічних праць Василя Зборовця / В. Мацько // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / гол. ред. І.М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2011. – Вип. 9. – С. 207–211.

Беличенко О. Л. Исследование языка повести «Слово о Смерти и Рыцаре добром и славном» в научном наследии Василя Зборовца

Аннотация. В статье делается попытка осветить некоторые аспекты речи памятника древнеукраинской литературы и обратить внимание на научное наследие известного языковеда. По мнению автора статьи, язык повести «Слова» невероятно интересен, ее исследование, начатое В.С. Зборовцем, могло бы продолжиться в более широком объеме не только самой этой повести, но и целого сборника как украинского памятника литературы определенного времени и места.

Ключевые слова: язык литературного произведения, древняя литература.

Bilychenko O. Language investigation of novel “The Word about Death And Good And Glorious Knight” in the scientific heritage of Vasyl Zborovets

Summary. The author attempts to highlight some aspects of ancient language works of Ukrainian literature and pays attention to the scientific achievements of the famous linguist. According to the author of this article the language of the novel “The Words” is extremely interesting, and she will continue this research which was started by V.S. Zborovets in wider scope. She thinks that it's necessary to investigate not only this story but the whole Zborovets's collection as Ukrainian history of particular time and place.

Key words: language works of literature, ancient literature.